

Filosofiske Anmeldelser

Nr. 3

Årgang 2, 2014

Dansk Filosofisk Selskab, DFS har blandt andet til formål at udbrede filosofisk interesse og forståelse i samfundet.

Meningen med nærværende tidsskrift, *Filosofiske Anmeldelser*, som udgives af DFS, er således at stimulere til læsning af nyere, dansksproget filosofisk litteratur. Tidsskriftet vil i tillæg bringe anmeldelser af oversat, udenlandsk filosofisk litteratur. Anmeldelserne er skrevet af filosofistuderende og yngre filosoffer. *Filosofiske Anmeldelser* redigeres af cand. mag. Finn Jespersen.

Indhold

Det duelige liv: Nietzsches filosofiske diagnostik og psykologi. Friedrich Nietzsche: *Afgudernes tusmørke. Eller hvordan man filosoferer med hammeren*, v/ Anders Dræby Sørensen.....s. 47

Sansning og univers eller sansningens univers – en dobbeltanmeldelse af K. E. Løgstrups *Ophav og omgivelse* og Jakob Wolfs ledsager hertil *Mennesket i universet*. K. E. Løgstrup: *Ophav og omgivelse. Metafysik III – Betragtninger over historie og natur* og Jakob Wolf: *Mennesket i universet – Ledsager til K. E. Løgstrup: Ophav og omgivelse. Metafysik III*, v/ Chris Thomassen Lerche....s. 54

At undersøge det indlysende. Dan Zahavi: *Husserls fænomenologi*, v/ Michael Agerbo Mørch.....s. 61

En horisontudvidelse bagud. Nils Gunder Hansen: *Danske tidsånder 1940-2010 – fra Hal Koch og K.E Løgstrup til Anders Fogh Rasmussen*, v/ Nis Bjarnhof.....s. 64

Tingenes tilstand. Adam Smith: *Nationernes Velstand – En undersøgelse af dens væsen og årsager*, v/ Mette Bak.....s. 72

Det duelige liv: Nietzsches filosofiske diagnostik og psykologi

Friedrich Nietzsche

Afgudernes tusmørke. Eller hvordan man filosoferer med hammeren

Det lille Forlag, 2013

143 sider

Kr. 190,-

v/ Anders Dræby Sørensen

Det lille Forlag har udgivet en nyoversættelse af Friedrich Nietzsches værk *Götzen-Dämmerung* fra 1888. *Afgudernes tusmørke. Eller hvordan man filosoferer med hammeren*, lyder den danske titel. Værket kan læses som en filosofisk dobbeltdækker med to etager, hvor der bindes en filosofisk kur sammen. Dels en diagnostisk filosofi, der identificerer og kritiserer livsfornægtende tænkning. Dels en filosofisk psykologi eller terapi, der angiver de praktiske standarder for livets fulde udfoldelse for mennesket som livsdueligt. Undergang i tusmørke og forløsning i morgenrøde.

Mumiens vækkelse: Filosofiens tilbagevenden til livet

En række 'progressive' filosofihistorikere som for eksempel Pierre Hadot og John M. Cooper har de seneste årtier forsøgt at omvurdere den konventionelle udlægning af den antikke filosofi. Det vil sige af den gængse forståelse af den antikke filosofi som et intellektuelt studium i moderne forstand, hvis primære medium er teksten. Ifølge den progressive omvurdering forstår oldtidens græske og romerske filosoffer nemlig ikke først og fremmest filosofien som et intellektuelt tekststudium. Derimod forstås filosofien som livskunst, som skal bidrage til at kultivere menneskelivet. Som den amerikanske filosof Martha Nussbaum gør opmærksom på i *Therapy of Desire*, indebærer dette især i hellenismen en tendens til at forstå filosofien som en særlig form for terapi, hvis formål er at hele menneskets sjæl.

Dermed adskiller den 'oprindelige filosofi' sig radikalt fra vor tids akademiske fagfilosofi. Flere af de progressive filosofihistorikere har i den forbindelse en tendens til at skildre den moderne akademiske fagfilosofi som det historiske

produkt af en langvarig afsondring af filosofien fra livet. Dén udskillelse bliver sådan set allerede sat i gang med kristendommen, og den fuldbyrdes i kølvandet på Immanuel Kant og G. W. F. Hegel. Sat på spidsen er resultatet af denne proces en akademisk fagfilosofi, der er adskilt fra livet som andet end et rent intellektuelt objekt. Hvis jeg vælger at oversætte den progressive synsvinkel til et terapeutisk fagsprog, kan den moderne fagfilosofi derfor beskrives som uforbundet (disconnected) og fagfilosoffen som en uengageret iagttager (detached observer), der intellektualiserer virkeligheden.

Hvorfor nu denne lange indledning? Fordi den klassisk-filologisk uddannede Nietzsches lille værk *Afgudernes tusmørke* fra 1888 indskriver sig meget eksplicit i den omtalte historiske udvikling. Langt tidligere end vor tids progressive filosofihistorikere forsøger Nietzsches værk nemlig på sin vis at bryde historiens udvikling, så filosofien kan vende tilbage til livet. Ifølge Nietzsche er det strengt nødvendigt, fordi den moderne fagfilosof lige nøjagtigt er blevet en livløs "mumie" (s. 41). For Nietzsche er filosofien således blevet balsameret gennem en reducerende tro på fornuftens kraft, der hænger sammen med en ensidig bestræbelse på at systematisere tilværelsen og virkeligheden. Nietzsche vil netop lade *Afgudernes tusmørke* repræsentere sit eget modsvar til fagfilosofien, og derfor er værket heller ikke systematisk, ligesom at det hverken i form eller indhold er udtryk for et forsøg på at søge fornuftens løsning.

Nietzsches plan indtil 1888 er egentlig at skrive sit endelige værk, der først skal have titlen *Viljen til magt*. Senere ændres titlen til *Omvurdering af alle værdier*. Kronværket skal imidlertid ikke bare afrunde Nietzsches forfatterskab. Nietzsches mål er, at værket skal afslutte filosofiens hidtidige forfaldskurs og indvarsle en helt ny tid oven på ruinerne af kristendommen og den vestlige rationalitet. Kronværket skal altså løse denne store opgave, og det skal det ved at genoplive filosofien. Eller rettere sagt skal det afsluttende værk fremstille en helt ny filosofi, som tager udgangspunkt i livet og sætter standarderne for en ny slags mennesker. Nietzsche indser dog i 1888, at han ikke magter at indløse opgaven. Han samler derfor nogle af brudstykkerne fra det forliste storværk, som i stedet bliver til værkerne *Afgudernes tusmørke* og *Antikrist*. De to værker kan dermed læses som Nietzsches sammenhængende ansatser til en ny filosofi.

Afgudernes tusmørke: En diagnostisk filosofi

Værkets endelige tyske hovedtitel *Götzen-Dämmerung* danner en ironisk parodi over Richard Wagners opera *Götterdämmerung* (på dansk *Gudernes tusmørke* eller *Ragnarok*) fra 1876. *Götterdämmerung* udgør fjerde afsnit af tetralogien *Der Ring des Nibelungen* (*Nibelungens ring*) og omhandler den hedenske gudeverdens undergang. Som afslutning på operaen lader Wagner det kristne kærlighedsbudskab være det eneste frugtbare fundament for en fortsat menneskelig eksistens. Helt omvendt vil Nietzsche skildre kristendommens, rationalitetens og modernitetens undergang som afguder, altså som falske idealer. Ifølge Nietzsche er det livet selv, der skal fungere som målestok, og på denne baggrund kan han diagnosticere kristendommen som syg, mens rationaliteten og moderniteten er degenereret. Derfor bliver livets budskab også det eneste mulige fundament for en fremtidig eksistens, der er sund og duelig.

Nietzsche skriver *Afgudernes tusmørke* på et historisk tidspunkt, hvor den moderne lægevidenskab er ved at konsolidere sig. Samtidig er medicinske kategorier og tankeformer blevet udbredt til den almindelige kulturelle og sociale bevidsthed. Hvis vi følger i fodsporet på Michel Foucaults værk *Viljen til viden* fra 1976, ja så må udbredelsen af den medicinske tænkning i 1800-tallet ses i lyset af, at der på dette tidspunkt opstår en generel social og kulturel opmærksomhed på menneskelivet som et nyt grundlag for politik, moral, videnskab og filosofi. Ud fra en rent hermeneutisk betragtning er der derfor heller ikke umiddelbart noget ejendommeligt i, at Nietzsche som historisk forfatter formulerer sit forehavende i *Afgudernes tusmørke* som en ambition om at omvurdere alle værdier ud fra lige netop livets målestok. Samtidig med at Nietzsche lader denne omvurdering tage form som en diagnosticering af sociale og eksistentielle patologier, altså af menneskelivets sygdomme og degeneration. Det er imidlertid forfejlet at reducere Nietzsches forehavende i 1888 til et simpelt udtryk for tidstypiske strømninger. Værket må snarere begribes som Nietzsches gentagelse – i Kirkegaards forstand – af en oprindelig livsfilosofi i hans samtid. *Afgudernes tusmørke* indeholder således skitserne af en terapeutisk livskunst, der er blevet udstyret med en moderne kritisk historisk sans, nemlig et særligt diagnostisk blik, der kan tjene livet ved at identificere de sygdomme og genvordigheder, som den moderne kultur og eksistens lider af.

Hvordan man filosoferer med hammeren: Et rablende stridsskrift

Foucault skildrer i sin doktorafhandling *Galskabens historie* fra 1961 Nietzsches forfatterskab fra tiden omkring 1888 som en slags skriftserie på grænsen til galskaben. I en dobbelt forstand. Nietzsches galskab bryder endeligt ud i 1889. Samtidig forsøger Nietzsches senværker at overskride den vestlige rationalitets grænser og give adgang til det irrationelle. *Afgudernes tasmørke* fra 1888 er da også skrevet som aforismer og korte tekststykker, der flere steder fremstår som nærmest bevidst rablende. Næsten kværunderende. Gloserne kværner derudaf med skarpe udbrud og kraftige slag til højre og venstre. Nietzsches kamp for livet indebærer nemlig, at modernitetens og kristendommens livsfornægtende systemer og ikoner skal knuses. Deraf værkets undertitel, *Eller hvordan man filosoferer med hammeren*.

Nietzsches særlige stil i *Afgudernes tasmørke* handler om filosofisk krigsførelse. Nietzsches valg af denne stil må ses i lyset af, at hans filosofiske forbillede Heraklit anførte, at krigen er altings fader. Det afgørende for Nietzsche er derfor også, at han bliver nødt til at angribe sine fjender for at kunne skabe plads for livets budskab. Samtidig citerer Nietzsche den romerske digter Aulus Furius Antias for, at "ånden vokser, sårene giver styrke" (s. 27). Med andre ord, krig i en eksistentiel forstand modner ånden, og livets fulde udfoldelse består i at komme ind i kampen. Konfrontationen med livets vanskeligheder har derfor også en helbredende kraft for mennesket, altså en evne til at hele livet som helhed. Samtidig må Nietzsches forherligelse af krigen opfattes som en åbenhed for livets mangfoldighed og modsætninger, og netop derfor er det så væsentligt for ham at insistere på værdien af fjendskabet. For os mennesker er det nemlig undvigelsen og fornægtelsen af livets problematiske aspekter og modsætninger, som medfører, at vi udvikler åndelig sygdom og degeneration. Et perspektiv, der genfindes i vor tids eksistentielle terapi.

Opgør med moderniteten

Den amerikanske eksistenspsykolog Rollo May beskriver Nietzsche som en modernitetskritisk profet. På linje med Kierkegaard. Begge filosoffer har nemlig sans for den eksistentielle grundkonflikt mellem individet og kulturen i en historisk tid, som er præget af en stigende opbrydning og rationalisering af tilværelsen. Samtidig mener May, at begge filosoffer forkynder nød-

vendigheden af et opgør med moderniteten. Om end de to filosoffer angiver vidt forskellige løsninger på problemet. I *Afgudernes tusmørke* svinger Nietzsche derfor også hammeren ekstra kraftigt over en række af den moderne europæiske kulturs koryfæer. Nietzsche mener, at deres værker er degenererede og dekadente, fordi de gør menneskets alt for menneskelige fornuft og karakterdefekter centrale for tilværelsen. I den forbindelse omtaler Nietzsche blandt andet Jean-Jacques Rousseau, Friedrich Schiller, Immanuel Kant, Victor Hugo, John Stuart Mill og Emile Zola som særligt umulige.

Nietzsche udpeger også den moderne humanisme som en forfaldsform. Særligt humanismens lighedstanke er en afgud, der er problematisk for menneskelivet. Ifølge Nietzsche er anarkismen og socialismen blot beslægtede symptomer på nøjagtigt den selvsamme sygdom, som kristendommen er udtryk for. Nemlig at slavementalitet og menneskelig svaghed ophøjes til idealer, og at mennesket indordner sig under en lighedsmoral. Georg Brandes opfattede Nietzsches udfald som udtryk for en aristokratisk radikalisme, der kan beskrives som et forsvar for den forskellighed og mangfoldighed, som vil følge af det enkelte individs suveræne selvhævdelse. Med åndelige forbilleder vel at mærke.

Opgør med grækerne

Nietzsche finder en del af kimen til den europæiske kulturs degeneration og dekadence i den græske filosofi. *Afgudernes tusmørke* kan på sin vis betragtes som en gentagelse af den tragiske filosofi i Nietzsches ungdomsskrift *Tragediens fødsel* fra 1872. Af samme grund vies et af de første kapitler i bogen til problemet Sokrates. Det er nemlig lige netop Sokrates, der som den første ophøjer fornuften til en bærende kraft, og dermed advokerer Sokrates også for en undertrykkelse af menneskets andre instinkter. Det gælder især det dionysiske, det vil sige den grundlæggende berusende, ekstatiske og grænsesprængende livskraft i mennesket. Ifølge Nietzsche opfandt Sokrates dermed ikke, som han selv troede, en kur, altså en filosofisk terapi. Sokrates var tværtimod historisk ophav til en degeneration, hvorigennem mennesket forvrænger sin livskraft.

I slutningen af *Afgudernes tusmørke* erfarer vi som læsere, at det ikke alene er Sokrates, men derimod hele den græske filosofi hos især Platon og Aristoteles

der er degenereret. Her finder vi nemlig en flugt fra realiteten ind i idealiteterne og fornuften, og dermed undviges et egentligt engagement i livet.

Forløsning i morgenrøde: Filosofisk psykologi og terapi

I modsætning til vor tids samtidsdiagnostiske filosofi og sociologi er Nietzsche ikke bare kritiker men også opbyggelig. Når de tåbelige afguder skal knuses med hammeren, er det nemlig for at kunne give plads til noget nyt. Det lille værk fra 1888 var oprindeligt tiltænkt titlen *En psykologs lediggang*, og denne titel dækker mere retvisende værkets egentlige forehavende. Samtidig hjælper denne titel os til at påpege, at Nietzsches værk nok er langt mere beslægtet med vor tids eksistentielle psykologi og terapi end med den akademiske fagfilosofi.

Nietzsche udgiver sit værk kun tolv år efter, at Wilhelm Wundt ifølge den gængse videnskabshistorie lancerer den moderne psykologi som en moderne empirisk videnskab og dermed for alvor igangsætter psykologiens historiske skilsmisse fra filosofien. Filosofien ophører imidlertid allerede i middelalderen med at være en egentlig terapeutisk livskunst, idet filosofien bliver underlagt teologien. Og senere videnskaben i den moderne tidsalder. Derfor er det heller ikke mærkværdigt, at Nietzsche sammenfatter sit forehavende i *Afgudernes tasmørke* under begrebet psykologi med små afstikkere til at tale om kur og læger.

Livspsykologi og livsudfoldelse

Grundkernen i Nietzsches psykologi er, at mennesket er styret af dybe livsinstinkter, som i høj grad er ubevidste. Nietzsches opbyggelige projekt i *Afgudernes tasmørke* fokuserer altså på en upersonlig livskraft som grundlaget for menneskets psyke. Nietzsche giver navnet 'viljen til magt' til selve livskraften, og i en psykologisk forstand udvikler menneskets psykiske eller åndelige sygdomme sig gennem undertrykkelse eller forvrængning af livets udfoldelse. Næsten som Kierkegaard har påpeget næsten halvtreds år før, og som Sigmund Freud igen kommer til at påpege små ti år senere.

Som Nietzsche gør opmærksom på, er det kun de engelske utilitarister i hans samtid, som tror, at mennesket søger lykken. Dermed påpeger Nietzsche, at

en fuld og egentlig livsudfoldelse indebærer en åbenhed for livet som mangfoldigt og fyldt af modsætninger og altså ikke kun som noget, der handler om lykke og velvære. Hvis vi ønsker en sund bekræftelse af livet og dets realiteter, så handler det ikke mindst om, at vi også evner en fuld accept af de tragiske og smertefulde sider ved tilværelsen. Nietzsche omtaler selv denne tilgang som den tragiske digters psykologi (s. 120). Hans fokus på den fulde livsudfoldelse indeholder dermed en relevant kommentar til vor tids positive psykologi og lykkebølge, der betoner velvære som ideal og advokerer for en lidt ensidig fokusering på livets positive dimensioner.

Livsterapi og livsduelighed

Afgudernes tusmørke kan siges at udgøre en genoplivning af filosofien som terapeutisk livskunst. Nietzsche fremhæver da også netop hellenismen som sit forbillede. Hans værk anviser en ny standart for det duelige liv og dermed for en udgang af kulturens åndelige sygdom og degeneration. Nøjagtig sådan som det gør sig gældende hos Kierkegaard, må det enkelte menneske selv træde denne helbredende vej, men Nietzsche kan med sit værk fungere som forbillede. Det enkelte menneske kan desuden kun træde ud af sygdommen derved, at det træder ud af flokken og påtager sig selv. Samtidig med at dette menneske bekræfter livet på baggrund af de livserfaringer, som det har gjort sig. Ligesom hos Kierkegaard ser vi nemlig en betoning af den erfaringsbaserede livsklogskab, der indebærer en afvisning af menneskets intellektualisering og akademisering af tilværelsen, idet "kun de tanker, man har gået sig til, har værdi" (s. 33).

Afgudernes tusmørke afsluttes med en skitsering af Nietzsches lære om den evige genkomst. Denne lære kan beskrives som et eksistentielt sundhedsprincip. Idet det duelige liv netop handler om evnen til at kunne bekræfte livet fuldt ud og leve hvert øjeblik efter idealet om, at man vil have sin tilværelse gentaget i det uendelige. Som sangeren Jim Morrison spurgte på pladen *An American Prayer*: " Havde du et godt liv, da du døde? Godt nok til at basere en film på?". Hvis dit liv nu var en film, som du skulle gense i det uendelige, hvordan ville du så leve det?

Sansning og univers *eller* sansningens univers – en dobbeltanmeldelse af K. E. Løgstrups *Ophav og omgivelse* og Jakob Wolfs ledsager hertil *Mennesket i universet*

K. E. Løgstrup

Ophav og omgivelse. Metafysik III – Betragtninger over historie og natur

Løgstrupbiblioteket, Forlaget KLIM, 2013

398 sider

Kr. 299,-

Jakob Wolf

Mennesket i universet – Ledsager til K. E. Løgstrup: Ophav og omgivelse.

Metafysik III

Løgstrupbiblioteket, Forlaget KLIM, 2013

222 sider

Kr. 299,-

v/ Chris Thomassen Lerche, filosofistuderende, Aarhus Universitet

En indledende overvejelse – og noget som måske også undrer læseren – har fra min side været: Hvorfor anmelde *Ophav og omgivelse* der første gang er udgivet for omkring 30 år siden? Selvom den er anmeldt før, er den for det første netop genudgivet med nyt efterskrift af Hans-Jørgen Schanz som led i genudgivelsen af Løgstrups samlede værker på Forlaget Klim. Hertil er en *ledsager*, skrevet af Jakob Wolf, også netop udgivet. For det tredje mener jeg, at det kan være oplysende, i en tid hvor de empiriske videnskaber har greb om vores forståelse af naturen, universet og mennesket, at gøre ophold ved teologien og filosofien. Det er, for mig at se, vigtigt ikke at fortabe sig i et ensidigt perspektiv på disse fænomener. Niels Thomassen skriver i sit forord til *Etiske begreber og problemer* (Løgstrup, 1996), at “Den afgørende grund til Løgstrups aktualitet er hans uaktualitet. Visdom er altid beskæftigelsen værd.” Dette gælder måske for Løgstrup i almindelighed, men jeg vil tillige mene, at det gælder for *Ophav og omgivelse* i særdeleshed. Tiden kalder på noget så

uaktuelt som filosofi og teologi, og her bliver *Ophav og omgivelse* aktuel. Min pointe er, at der som sådan ikke er én viden om naturen, universet og mennesket, der er mere værd end en anden, før den er kastet under et kritisk lys. I samme passage skrives der, at Løgstrup søger en belysning af den menneskelige tilværelse og af det univers, denne udspiller sig i. Og netop sådan læser jeg *Ophav og omgivelse*. Omdrejningspunktet heri er, hvorledes vi som mennesker *er til* i universet; hvordan netop *vi* er indplaceret i den større orden, som universet er. Og tankerne i dette perspektiv er netop, tror jeg også, Løgstrup selv ville mene, aktuelle grundet deres uaktualitet.

Om temaerne i *Ophav og omgivelse* og dens generelle indhold

Løgstrup døde i 1981, angiveligt af et hjertestop, da han forsøgte at fange en mus i sit hjem i Hyllested. *Ophav og omgivelse* udgives i 1984 og er dermed udgivet posthumt, hvilket ikke er helt uproblematisk for helhedsindtrykket af værket. Dette skal jeg kommentere på senere. Hjemmet i Hyllested var omgivet af en stor, smuk og dragende natur, som Løgstrup yndede dagligt at gå lange ture i med sin kone Rosemarie. Naturen har i den forstand spillet en rolle i Løgstrups sene liv, og netop naturen er da også det, den ene halvdel af *Ophav og omgivelse* beskæftiger sig med. Den anden halvdel beskæftiger sig med, som undertitlen angiver, historie. Bogen falder i fem dele, hvoraf Løgstrup selv kun nåede at redigere den første. Det går da heller ikke ubemærket hen, når man læser, især de sidste dele, hvordan bogen er sammensat af forskellige skrifter, oplæg, artikler og så videre. Noget vi kigger nærmere på med Schanz senere. Anmeldelsesformatet tillader ikke en fuld gennemgang af indholdsfortegnelsen (som fylder fem sider!). Jeg vil blot prøve at trække nogle af hovedtemaerne op.

Man ville ikke bebrejde nogen at tro, at bogen er en klassisk, metafysisk begrebsafklaring af netop 'historie' og 'natur', når man læser dens undertitel. Dette er dog ikke helt tilfældet. Ligesom man i *Den etiske fordring* lærer, at det etiske er spundet ind i et væld af sammenhænge, er også både historie og natur ikke så ligetil at forstå, som man umiddelbart kunne tro. Det ville ikke være helt forkert at sige, at *sansning* i højere grad er bogens omdrejningspunkt end de to ovennævnte fænomener – og som jeg læser Løgstrup, er netop historie og natur en del af sansningen. At han gør betragtninger over historie og natur, er på en måde en konsekvens af at sætte

spørgsmålstegn ved forholdet mellem vort ophav og vore omgivelser. Spørgsmålet, Løgstrup stiller, er dermed ikke, 'hvad er mennesket?', så meget som 'hvorledes er mennesket?', i forstanden hvordan er vi til? I sin søgen efter menneskets placering i verden som sansende, er det nok vigtigste begreb, man som læser skal forstå, *universet*. Dette er samtidigt repræsentativt for Løgstrups måde at skrive på. Nu kunne man tro, at universet blot erkendes på den måde, man umiddelbart kunne tro – nemlig som det, hvor planeterne har nogle bestemte afstande til hinanden og følger nogle ret præcise ellipser, og hvor de fleste stjerner er sole i andre solsystemer. Det gør vi også, men det er blot én måde, hvorpå universet erkendes – ét perspektiv om man vil. Jeg tror, det, Løgstrup mener, er, at dette naturvidenskabelige perspektiv giver en reduceret erkendelse af universet – dette er der som sådan ikke noget galt med, man skal blot være klar over det. Universet er også *sanset*, hvilket er noget radikalt andet. Hvis man vil forstå Løgstrups forståelse af sansning, tror jeg, det kan være oplysende at tænke på, hvordan Løgstrup fandt ro ved sine lange gåture i naturen. Den måde hvorpå et helt landskab kan være nærværende under en gåtur, som ikke har andet formål end gåturen selv. Sansningen er netop det, han kalder for 'allestedsnærværende' og er derfor også afstandsløs. Først når man begynder at *forstå*, at der, hvis man målte afstanden til det nærmeste træ, er nogle meter derhen, elimineres sansningens afstandsløshed. Lad mig citere en hyppigt citeret passage fra bogens indledning: *"Alt hvad naturvidenskaberne fortæller os om naturen og universet er vi tilbøjelige til at tage som informationer om, hvad der ikke på anden måde kommer ved os end som vor omverden. På hvilken anden måde skulle det da komme os ved? Som vort ophav! (...) På een af to måder kan vi altså betragte forholdet mellem universet og den menneskelige tilværelse. Enten ud fra vor tilværelse. I så fald reduceres universet til omgivelse for den. Eller ud fra universet. I så fald er den vort ophav."* Det er denne perspektiv-dikotomi, Løgstrup søger at gøre op med. Hvordan det? Med sansningen.

Løgstrup tager sit filosofiske udgangspunkt i fænomenologien og interesserer sig derfor for erfaringer, eller det man kunne kalde umiddelbare indtryk af verden, og herunder de mulighedsbetingelser der ligger til grund for disse. Løgstrup er helt eksplicit omkring en udvidelse af den tyske filosof Heideggers værenstænkning i den forstand, at Løgstrups opdagelse af sansningens vigtighed er noget, Heidegger overser. Det er ikke kun i temporal forstand, vi

er indfældet i verden, men også spatialt. En anden implikation af denne metode, om man vil, er hans forståelse af naturen. Dette hænger godt sammen med de øvrige synspunkter i bogen, men er alligevel værd at nævne for sig selv. En af mine gode venner sagde engang, da vi stod i midt i et kæmpe uvejr, at han elsker, når naturen viser bisser. Dette er, som jeg ser det, et udtryk for en umiddelbar forståelse af naturen, der ikke henviser til nogle naturvidenskabelige undersøgelser. Og det er den forståelse af naturen, Løgstrup kalder for 'selvregulerende'. I vores dagligdagserkendelse af naturen ser vi ikke de biologisk-kausale processer, men de enkelte entiteter som selvregulerende enheder. Som konsekvens af denne skelnen mellem den naturvidenskabelige natur og dagligdagsnaturen kan man læse et normativt aspekt i *Ophav og omgivelse*. Som Løgstrup formulerer det: "*Naturen behandler liv som det værdiløseste der er til.*" (s. 42) Alligevel er vi forhåbende på at skulle forklare verden (eller universet) reduktivt med naturvidenskabelige briller. Paradokset her er, at modernitetens verdens-billede ikke tillader mennesker den værdi, som menneskelivet i vores dagligdags-omgang umiddelbart har. Det er derfor, tror jeg, vigtigt for Løgstrup at vise, at der hører mere til det at være menneske, end hvad naturvidenskaben reduktivt fortæller os. Han er dog heller ikke så naiv, at han afviser naturvidenskaben – tværtimod er den ofte nyttig. Det samme er tilfældet med den radikale bevidsthedsfilosofi, hvorom det gælder, at vore omgivelser er blotte projektioner af bevidstheden.

Modernitetens perspektiv på universet kalder Løgstrup 'randtilværelsen' – endnu et ord der emmer af Løgstrup. Dette er på en måde krystalliseringen af den illusion, der markerer universet som blot omgivelse for vor tilværelse: At vores tanker er adskilt fra universet, og at vi som et tænkende dyr står på randen og besidder den specielle egenskab at kunne betragte dét, vi er en del af, som om vi ikke var en del af det; det er illusionen. Det er den klassiske sjæl-legeme-problematik, Løgstrup her tager fat i. Og her bliver hans arv fra Heidegger tydelig. Pointen fra Løgstrups side er, at skellet netop er en illusion, tilvejebragt blandt andet af positivismen. Et af Heideggers projekter var at gøre op med den klassiske metafysiks skelnen mellem subjekt og objekt, og Løgstrup forfølger og udvider netop dette projekt. Så i bedste Løgstrup-stil er metafysik (som værket jo angiveligt handler om) ikke det, traditionen forstår ved metafysik. Man kunne kalde det eksistential-ontologi.

Som det måske er blevet klart, er tankerne i *Ophav og omgivelse* ofte svære at få fast greb om. At teksten er sammensat af dele, der ikke var lavet til at indgå i bogen, gør det ikke lettere. Efter primærteksten finder man et afsnit om tekstens tilblivelse, som giver en næsten uundværlig indsigt, når man læser bogen. Jeg vil anbefale de mulige læsere, at kaste et blik på disse sider, inden de giver sig i kast med selve værket. Det kan give den ekstra tålmodighed, som ellers til tider kan være svær at finde frem.

Ophav og omgivelse er muligvis et af de sværeste værker i dansk åndslitteratur. Netop med den påstand indleder idéhistorikeren Hans-Jørgen Schanz sit efterskrift til bogen. Og igen handler det om bogens sammensathed. Schanz stiller nemlig spørgsmålet om, hvorvidt den af Løgstrup selv kunne være udgivet i den form, den har. Tvivlen må her melde sig, mener Schanz, og jeg har ikke et bedre svar. Dog vil jeg mene, at det ikke er helt ulig Løgstrups måde at forfatte på. Læser man *Den etiske fordring* (som er udgivet og redigeret af Løgstrup selv), kan man ind imellem godt få et indtryk af, at der er visse afsnit, der virker malplacerede, eller i hvert fald kunne stå andre steder. Dog er det ikke så slemt, at det føles som om, der hele tiden startes forfra – hvilket netop er tilfældet med *Ophav og omgivelse*, som Schanz ret præcist bemærker.

Et andet sted, jeg vil slå ned i efterskriftet, er Schanz' identificering af Løgstrups formuleringer som orakelfilosofiske; et synspunkt jeg kun kan tilslutte mig. Det kan til tider virke som om, der nærmest er en påberåbelse af sandhed eller sande perspektiver fra Løgstrups side. Jeg vil dog mene, at det er Løgstrups generelle måde at forfatte på, og at man skal passe på med ikke at lægge for meget i det. Lad mig i denne forbindelse føre en mindre kritik af efterskriftet. Løgstrups "orakelfilosofiske" passager kritiseres på en sådan måde, at det ingenlunde skulle være en sag at finde alternativer til det, Løgstrup skriver. Når Løgstrup skriver, at vi har to adgange til virkeligheden, sansningen og sproget (parafrase s. 20), kritiseres det med, at der findes adgange såsom kultur, tradition og historie (s. 371). Min opfattelse har været, at sprog-adgangen netop er den *medierede* adgang til virkeligheden, herunder kultur såvel som natur. Dertil kommer, at hvis et efterskrift har til formål at korrigere læserens eventuelle misforståelser af bogen, er det for mig at se ikke nyttigt at angive tyske citater uden en oversættelse. Denne kritik skal dog ikke overskygge, at det er et veludført og kyndigt efterskrift. Jeg synes generelt, at

Schanz udlægger bogens emner og problemstillinger på så fortrinlig vis, som man kun kan gøre med et indgående kendskab. Efterskriftet bidrager med det kritiske lys, der ellers sjældent af Løgstrup selv oplyser de tanker, han gør sig.

En at holde i hånden

Som jeg nævnte i starten, er der i forbindelse med genudgivelsen af *Ophav og omgivelse* udgivet et ledsagerbind, som skal søge at forklare de underliggende sammenhænge og argumentationer, som Løgstrup ikke altid selv gør eksplicitte. Vi kan sætte spørgsmål ved, hvad en ledsagers egentlige funktion er. De fleste er bekendt med de såkaldte *companions* (for eksempel Cambridges) og lignende værker, som netop *ikke* skal læses som sammenhængende værker. En ledsager bør netop fungere som et opslagsværk eller en hjælpende hånd i tilfælde, hvor ens egen viden ikke tillader en tilfredsstillende tolkning af den pågældende tekstpassage – og netop sådan, synes jeg også, at Wolfs ledsager skal bruges.

Som jeg ser det, kan man opdele denne ledsagers indhold i to overordnede dele. Én om de tanker Løgstrup gør sig og om de vendinger og begreber, der er typiske og ind imellem savner forklaring i *Ophav og omgivelse*, og én om de traditioner Løgstrup (ofte implicit) skriver op imod. Lad mig give et eksempel på hvordan eksempelvis Løgstrups forståelse af sansningen ubesværet afdækkes af Wolf: *“Uanset hvor meget videnskaben fortæller os om, at der fysiologisk finder en enorm forarbejdning af sansningen sted, når vi sanser, så indgår det ikke i vores oplevelse af sansningen.”* (s. 87) Det er, for mig at se, en klar beskrivelse af Løgstrups generelle problem med naturvidenskaberne. Også i anden del gør Wolf et fortrinligt arbejde ved at sammenholde Løgstrup med især Kant, Heidegger og Lipps, som er, hvis man kender lidt til Løgstrup, dennes tre favorittænkere at skrive med og imod. Denne del af bogen er noget, man altid vil kunne vende tilbage til, netop fordi det er en respektfuld og nøgtern beskrivelse af Løgstrups forhold til disse tænkere – noget der ellers hurtigt kunne forfalde til anekdoter af forskellig art.

Bjørn Rabjerg skrev i sin anmeldelse af ledsageren til *Den etiske fordring* (“David Bugge: *Ledsagere til K.E. Løgstrup: Den etiske fordring og Kompendium til K.E. Løgstrup: Den etiske fordring*”, v/ Bjørn Rabjerg i *Filosofiske Anmeldelser*, nummer 2, årgang 1, 2013), at hvis formatet forsatte således, var

det noget at glæde sig til. Nu har jeg selv læst *Hinandens verden*, og jeg kan glædeligt sige, at Jakob Wolf på ingen måde svigter det format, der indtil videre er lagt op til. Ligesom i læsningen af Schanz' efterskrift får man her et indtryk af, at Jakob Wolf er en mand, der har forstået Løgstrup. Dette viser sig især i de mange henvisninger til Løgstrups øvrige forfatterskab. Dog kan dette blive en anelse indforstået, om ikke andet en stor mundfuld. Det udvider uden tvivl forståelsen af Løgstrup som forfatter og kan nok ikke undværes i forklaringen af hans tanker i *Ophav og omgivelse*, men det er ikke desto mindre noget, der gør, at man kan føle sig overrumplet.

En ledsager er netop en ledsager og bør som sådan ikke erstatte læsningen af originalen (jævnfør David Bugge: *Hinandens verden*, 2011, s. 15). Med dette sagt er *Ophav og omgivelse* et enormt krævende værk både tids- og tankemæssigt. Derfor er det rart at have en at holde i hånden, når man giver sig i kast med værket. Det er ikke, og har aldrig været, en skam at tage ved lære af andre, der evner at videreformidle værker af nærværendes kaliber. Alligevel vil jeg ikke anbefale læseren at læse denne ledsager først. En ledsager vil altid være en tolkning, uanset hvor kyndig og veltænkt den er. Alternativt kan man læse enkelte kapitler parallelt med *Ophav og omgivelse*. I hvert fald det jeg har omtalt som dens første del. Den anden del kan alternativt læses uafhængigt uden at have læst *Ophav og omgivelse*, fordi den sætter Løgstrups tænkning i et bredere perspektiv.

Slutbemærkninger

Denne anmeldelses primære anmeldelsesobjekt har været *Ophav og omgivelse*, og rollen som anmelder må være den at give læseren nok information til selv at beslutte, om det er noget, man vil give sig i kast med. Det er dog, for mig, svært at sige noget om værket uden at sige noget om, at det er svært og tidskrævende. Det skal imidlertid ikke afskrække den erfarne læser, da der er guldgrube blandt de kringlede sætninger. Det er en flot og original teori om sansningens rolle i den menneskelige tilværelse. Især med ledsageren at holde i hånden er der her noget at hente. Dog vil jeg ikke anbefale førstegangslæseren af Løgstrup at give sig i kast med *Ophav og omgivelse*. Det er ikke den bedste vej ind i Løgstrups filosofi og hans tænkning generelt.

At undersøge det indlysende

Dan Zahavi

Husserls fænomenologi

Forlaget Samfundslitteratur, 2011 (anden udgave)

252 sider

Kr. 248,-

v/ Michael Agerbo Mørch, stud.theol. ved Københavns Universitet

Fænomenologi er underlig! Dens sigte er at undersøge fænomenerne. Det som fremtræder for os. Den ønsker at tilsidesætte de mere spekulative eller idealistiske projekter, som gerne vil til bunds i, hvad væren egentlig er. I stedet skal fænomenet beskrives, som det forekommer. Lidt banalt kan man således sammenfatte fænomenologi som det at undersøge det indlysende. Filosofen, der normalt tilskrives æren som fænomenologiens grundlægger og fader, er Edmund Husserl (1859-1938). Husserls mange skrifter om fænomenologi bærer netop præg af at være grundlæggende og at stikke i mange retninger. Derfor er det meget behjælpeligt, at vi på dansk har en fremragende introduktion til Husserls fænomenologi, som endda skrevet af en af verdens førende Husserl-forskere, nemlig professor i filosofi ved Københavns Universitet, Dan Zahavi.

Zahavi giver i bogen et overblik over Husserls tænkning. Tilgangen er overordnet set tematisk, men følger også generelt et kronologisk spor. Bogen er inddelt i tre kapitler, hvor det første omhandler logik og intentionalitet, det næste transcendentalfilosofi, og det sidste transcendentale intersubjektivitet og livsverdenbegrebet. Det er store mængder stof at ville omkring på lidt over 200 sider, men netop derfor er det en stor fordel, at Zahavi er så kyndig og belæst en guide udi Husserls kringlede univers, for man har hele tiden den klare fornemmelse, at man læser om det vigtigste. En ret fornem præstation.

Husserls intentionalitetsbegreb

Hvad handler Husserls filosofi egentlig om? Starter vi med Husserls intentionalitetsbegreb, kan vi ifølge Zahavi overordnet sige, at Husserl ønsker at underbygge en filosofisk epistemologi, som går bagom sansefysiologi og

neurologi. Husserl er ikke interesseret i at vide, hvordan øjets sansning via nervesignaler transformeres til en erkendelse i hukommelsen, men i stedet i at udrede de generelle epistemologiske grundsætninger, som er forudsætningen for enhver erkendelse. På denne måde mener Husserl også, at man kan arbejde sig ud af de evindelige metafysiske spekulationer og i stedet anskue fænomenet, som det viser sig. Det er altså en væsentlig pointe her, at fænomenologien besidder en metafysisk forudsætningsløshed. Denne praksis demonstrerer Husserl med nogle eksempler på intentionalitet, det vil sige, at handlingen eller følelsen altid er rettet mod noget (eksempelvis elsker jeg en elsket). En væsentlig pointe er her, at min bevidsthed godt kan være rettet mod noget, som ikke påvirker mig kausalt. Det var ellers en udbredt opfattelse på Husserls tid. Ifølge Husserl kan man godt tænke på fraværende, umulige, fremtidige og ideale genstande, men de kan selvsagt ikke påvirke mig kausalt. Dog er det vigtigt også her at fastholde, at Husserl bestrider den neoplatonisme, som hævder, at der er en ideal ide bag ved det fremtrædende. Men Husserl understreger igen og igen, at det kun er den fremtrædende genstand i sin eksakthed, der er genstand for min sansning. Intet andet.

Transcendentalfilosofien

I anden del fokuserer Zahavi på Husserls transcendentalfilosofi, som kredser om begreberne epoché og reduktion. Epoché er betegnelsen for en videnskabsteoretisk praksis, hvor man så at sige sætter parentes om sin viden for at kunne undersøge den. Al videnskabelig undersøgelse hviler på et sæt af aksiomer, og skal man kunne undersøge disse aksiomer, må man sætte sin viden i parentes. Reduktionen ligger i forlængelse af epochéen og er en vanskelig analyseproces, som skal føre analysanden tilbage fra den naturlige sfære til dennes transcendentale fundament. Det er kringlede tanker, men Zahavi guider generelt godt igennem det. Særligt er indledningsafsnittet til denne anden del (s. 70-74) pædagogisk og anvendeligt. Det er også i denne anden del, at Zahavi gennemgår Husserls distinktion mellem det transcendentale og det empiriske subjekt. Det transcendentale subjekt er subjektet forstået i sin primære funktion. Det empiriske subjekt er det samme subjekt, men bliver nu set som en i verden værende genstand. Når vi reflekterer over mennesket, så reflekterer vi over det empiriske subjekt, det som er konstitueret i verden.

Intersubjektivitet og livsverden

I den tredje del, som er bogens mest omfattende, fokuserer Zahavi på "den sene Husserl", hvor de filosofiske tematikker er tid, krop, intersubjektivitet og livsverden. Jeg vil her nøjes med at beskrive det tredje punkt, selvom de fire tematikker egentlig er overlappende. Intersubjektiviteten er af flere blevet forvekslet med solipsisme (den filosofiske holdning at jeg reelt kun kan have viden om min egen bevidsthed, og derfor ikke endelig kan slutte om der eksisterer andre bevidstheder). Hvorfor? Som Zahavi skriver: "Fordi selve effektueringen af epochéen og den transcendentale reduktion på forhånd synes at indskrænke fænomenologiens genstandsområde til den individuelle bevidsthed og dennes fænomener". Intersubjektivitet handler dog ikke om solipsisme, men bruger den metodisk for at gøre subjektet bevidst om, hvor lidt det egentlig magter på egen hånd. Hvis ikke virkeligheden konstitueres mellem flere reale subjekter, så kan virkeligheden aldrig verificeres. Eller som Zahavi har formuleret det: "Kun idet jeg erfarer, at andre erfarer de samme objekter som jeg selv, erfarer jeg virkelig objekter som objektive".

Der er selvfølgelig langt, langt flere temaer og filosofiske udredninger i bogen, end de jeg her har udvalgt. Zahavi kender mange kringelkroge i Husserls univers og peger løbende svagheder og kvaliteter ud. Det er en kraftpræstation, som jeg havde stor fornøjelse af at læse. Som afsluttende kritik vil jeg pege på en pædagogisk svaghed: Der er ikke noget begrebsleksikon bagerst i bogen. Da Zahavi smider om sig med husserlske begreber og definitioner, ville det være en stor hjælp at have disse samlet bagerst i bogen. Det ville lette læsningen, hvis man hurtigt kunne genfinde definitioner på de forskellige begreber. Jovist, det er småting, men det besværliggjorde alligevel læsningen så meget, at jeg synes, det skal nævnes her.

På trods af denne ene ridse forbliver lakken dog blank og smuk. Zahavi har skrevet en kort og klar fremstilling af en kompliceret tænk, og mange vil få glæde af at stifte bekendtskab med bogen.

En horisontudvidelse bagud

Nils Gunder Hansen

Danske tidsånder 1940-2010 – fra Hal Koch og K.E Løgstrup til Anders Fogh Rasmussen.

Forlaget Anis, 2013

171 sider

Kr. 199,-

v/ Nis Bjarnhof, cand. mag. i filosofi

Ligeså vigtigt det er at holde fremtiden åben, ligeså vigtigt er det at holde fortiden levende. Dog, da det moderne menneske er bedre til at kigge frem end til at huske tilbage, har vi brug for en 'horisontudvidelse bagud' (s. 9). Intet mindre er målet med *Danske tidsånder 1940-2010 – fra Hal Koch og K.E Løgstrup til Anders Fogh Rasmussen* af Nils Gunder Hansen, professor ved Institut for Litteratur, Kultur og Medier, Syddansk Universitet. Udvidelsen skal ske ved at lave en idehistorie for de sidste 70 år, men beskrevet igennem de mennesker, der faktisk kæmpede for ideerne. Således fremstilles en lille epoke, for det meste et tiår, ved dets fremmeste tænkere og debattører. Med dette greb får vi en god og konkret fremstilling, der binder en tids ideer til faktiske tekster og debatter. Det kombinerer også Hansens talenter, da han før har skrevet flere monografier, blandt andet om Løgstrup, Tage Skou Hansen og Georg Simmel, men også større periodeværker, eksempelvis om genkristningen i halvfemserne og den høviske kærlighed i det 12. århundrede.

Danske tidsånder er dog ikke en samlet historie for de sidste 70 år, men en fortælling om skift og brud. Det er ikke tidsånden, men tidsånderne, der står i centrum. Nu er det klart, at der er sket og tænkt meget i fortiden. Derfor må der vælges ud, og et sådant udvalg afhænger også af, hvad man finder vigtigt. Her kunne man have andre meninger end Hansen, der har støttet sig meget til sine tidligere udgivelser. Jeg selv ville gerne have hørt mere om indmeldelsen i EF, hvordan globaliseringen kom ind i den offentlige bevidsthed, feminismen efter 68, kvindernes indtræden på arbejdsmarkedet, jordskredsvalget i 1973, og sådan kunne man blive ved. Dog, da det umuligt kan være en kritik, at han ikke har alting med, skulle man måske snarere værdsætte et idéhistorisk værk,

der gør fortiden så appetitlig, at man får lyst til at vide mere. For øvrigt gælder de samme afgrænsninger denne anmeldelse - også jeg har måttet vælge ud i de temaer bogen behandler. Selvom værket er af relativt begrænset omfang, 171 sider, præsenteres man for noget nyt på næsten hver anden side. Det kan virke overvældende, måske endda lidt forvirrende, men så er der på den anden side noget for alle.

Det ene, den anden og krigen

Værket starter direkte og dramatisk med kapitlet 'Krig og fred' om den tyske besættelse 9. april 1940. Her blev ikke bare den politiske suverænitet anfægtet, men også kernen af den danske selvforståelse. For første gang siden 1864 kunne vi ikke bare kigge indad og passe os selv. Periodens spørgsmål, der undersøges gennem en brevveksling mellem Løgstrup og Koch i 1940-42, er, om det der var rigtigt i praktisk henseende, nu også var det moralsk bedste. Løgstrup var på det tidspunkt en mand på 37 år og landsbypræst, mens Koch var et år ældre, professor og formand for Dansk Ungdoms Samvirke (DUS). Her lader det til, at Løgstrup står stejlt på modstanden, mens Koch vælger et mere pragmatisk spor.

Alligevel gør Hansen et godt arbejde for at rehabiliteere Koch, selvom den lette tolkning ville være at se Løgstrup som den store moralske helt og Koch som den feje. For selvom det er rigtigt, at Løgstrup taler i meget mere eksistentielt-afgørende kategorier, og Koch har mere sans for det praktiske, så hænger det også sammen med deres position. Mens Løgstrup ud fra et primært moralsk synspunkt fordrer det *ene* fornødne, det afgørende nej til tyskerne og handling for enhver pris, har Koch et mere reelt ansvar som formand for DUS, det vil sige, han har en *anden* at tænke på. Da han ydermere arbejder for at bevare et demokratisk sindelag blandt danskerne, sker det også, fordi han frygter, at besættelsen kunne vare lang tid. Han ser nemlig klarere end Løgstrup, at besættelsen ikke bare er en konflikt mellem nationer, men essentielt mellem ideologier. Det så Løgstrup først efter krigen.

I kapitlet diskuteres de intellektuelles rolle under krigen også, ligesom der anstilles nyttige betragtninger over det retslige efterspil. Alligevel er det debatten mellem Løgstrup og Koch, der giver det bedste argument for Hansens metode: at præsentere en tids spørgsmål gennem enkeltpersoner. I stedet for en abstrakt diskussion om det moralske over for det praktiske ser vi,

hvordan disse to ideer knytter sig til konkrete omstændigheder, således at det praktiske faktisk vinder meget. Idehistorien bliver simpelthen mere solid og håndgribelig på den måde.

Et afgørende årti

En særlig glæde ved at læse Hansens bog er, at man bliver opmærksom på ting, man ikke blot havde glemt, men som man ikke engang vidste, at man havde glemt: for mig er det sådan med 50'erne. Alle ved, at 40'erne var afgørende på grund af krigen, ligesom 60'erne var det, fordi ungdommen og kvinderne her tilkæmpede sig en ny rolle. Men hvem tænker på årtiet imellem? Er det ikke som om, 50'erne kun findes som alt det kedelige og konforme, oprøret vendte sig imod? Hansen kalder da også små-ironisk kapitlet 'Det graa årti'.

Imod en sådan negativ fremstilling viser Hansen, at der netop i denne periode skete afgørende bevægelser på det åndelige plan. Det drejer sig dels om en opvækkelse af kulturpessimistiske tanker fra 30'erne og en hermed sammenhængende moralsk individualisme.

Kulturpessimismen var stærk i kredsen omkring tidsskriftet *Heretica* (1948-54). Her mente man ikke, at civilisationens egentlige problem var løst med nazismens undergang. Den var et symptom, ikke sygdommen selv. Moderniteten havde spillet fallit, uden at man var i stand til at vende tilbage til tilstanden før. Men fordi det er selve tidsånden, der er problematisk, er det heller ikke til at sige, hvad der skal træde i stedet. Man har ikke noget punkt, hvorudfra man kan forestille sig noget nyt. I en situation uden hverken fortid eller fremtid at holde sig til, fødes en indstilling, der alligevel prøver at kæmpe, men uden at have noget egentligt håb – en indstilling der måske minder mest om den, Camus fremlægger i *Pesten*: Man kæmper, men uden håb for sejr. Den etiske aktivisme fra krigsårene forvandles således til en moralsk individualisme: den enkelte må engagere sig uden at kunne støtte sig til nogen ideologi eller noget fællesskab. Man stoler hverken på modernitet, ideologier eller nogen form for massebevægelse. 50'erne var et meget skeptisk årti. Faktisk varede denne apolitiske individualisme helt frem til 60'ernes oprør. Man var simpelthen utryk ved massen og kollektive bevægelser, ja selv Socialdemokratiet henvendte sig kun til den enkelte og gik uden om klasserne.

Demokrati og dannelse

En af de udviklinger, Hansen følger over længst tid, er udviklingen af demokratiet som ideologisk parole. Ligesom Rune Lykkeberg i dag har forsøgt at nuancere demokratibegrebet og gøre det levende i hans *Alle har ret*, forsøgte Koch noget af det samme allerede i 1945 med den lille bog *Hvad er demokrati?* Hansen følger det spor i kapitlet 'Verden vågner op og er demokratisk' ved at stille Koch op over for juristen Alf Ross. Den almindelige måde at gøre det på er at stilisere dem som hinandens modsætninger: Koch kæmper for demokratiet som en livsform, mens Ross omvendt skulle være systemets mand. Den ene fokuserer på den levende samtale, den anden på et helt formelt begreb om demokrati som bestemte procedurer. Alligevel går Hansen en anden vej og peger på lighederne mellem de to: at begge anser afstemninger for utilstrækkelige, fordi de skal kvalificeres ved en saglig debat. Ligeledes anser de begge demokrati som en mulig livsform. Hvad Hansen derudover kan vise er, hvordan Kochs demokratisme også var ment som et opgør med den moralske individualisme, der jo både havde været i høj kurs i 40'erne og 50'erne. Derfor var Kochs værk også et slag for dialogen og det politiskes mulighed.

Her begynder Hansen også at præsentere et andet spor, som han følger i senere kapitler, nemlig hvordan Socialdemokratiet aktivt støttede en høj danneskultur. Faktisk er det slående i dag, hvor kvalitetsorienteret og antifolkelig kulturpolitikken var. Man troede på 'eneren', mens 'konsumerisme' og 'den laveste fællesnævner' var hovedmodstanderne. I dette forholdsvist elitære kunstsyn stod alliancen mellem de kulturradikale og Socialdemokratiet, anført af Julius Bønholt, der også stod bag indførslen af biblioteker, biografer og DR - alle med dannelse som hovedmål.

Gud og den enkelte

Således er vi nået til det fjerde kapitel, der handler om teologernes indflydelse. Den danske teologi er nemlig bemærkelsesværdig ved *ikke* at bringe troen ind på alle mulige andre felter, ved *ikke* at gøre troen til en recept på alle livets konkrete problemer. Snarere prøver den at isolere det religiøse i et adskilt rum. Det har Hansen et godt blik for. I 1950'erne så mange teologer slet ikke kristendommen som en egentlig ideologi og verdensorientering, men snarere som en kritik af selvsamme. Teologien var således selv en slags

sekulariseringsmekanisme: den er mere optaget af at vise, hvordan man *ikke* skal tro, hvordan tro *ikke* er en form for viden, hvordan man *ikke* kan uddrage en kristen etik, og hvordan den enkelte *selv* er ansvarlig for sine handlinger. Det har den, i forhold til resten af Europa og eksempelvis USA, mærkværdige konsekvens, at vi aldrig har haft et stærkt kristent parti i Danmark. Det eneste, vi har haft, har i øvrigt aldrig spillet en mærkbar rolle og røg ud ved valget i 2011. Den danske kristendom adskiller sig altså fra andre former for kristendom ved mere at være en kritisk individualisme end en udfoldet ide om, hvordan man skal være i verden og en bestemt etik. Selvom 50'ernes skepticisme hang sammen med efterkrigstidens hårde erfaringer, så hentede den også ballast i denne særlige teologi. Det er endnu en fordel ved Hansens værk, at han viser, hvordan forskellige ideer på forskellige felter kan støtte hinanden.

Fra pessimisme til optimisme

Skiftet i ånden fra 50'erne til 60'erne er markant; en optimisme begynder at herske, og man tror på den velfærdsstats formåen, der er ved at konsolidere og udvide sig. Hansen beskriver tidsåndens institutions-optimisme med en lille sprogerle: "Man forsøger nu at finde adresse og telefonnummer på de mørke magter i tilværelsen." (s. 92)

Socialdemokratiet fortsætter den kvalitetsorienterede kulturpolitik, men forsøger nu for alvor at forstærke den ved at institutionalisere den. Derfor ser vi fødslen af Danmarks første kulturministerium, som Julius Bomholt kommer til at lede, en kunstfond, Det Danske Akademi og en nordisk litteraturpris. Men tidens optimisme og virketrang institutionaliserer ikke bare tendenser, der allerede var i gang, men angriber dem også. Ungdomsoprøret i 1968 var nemlig ikke bare stedet, hvor ungdommen fandt sig selv, det var også et oprør imod den gode smag, således at musik og kropslighed kom til at spille en meget større rolle.

Men det er ikke kun oprørerne, der tænker i brud. Hansen viser også, hvordan bruddet reflekteres i litteratur og filosofi. Allerede i 1966 begyndte Tage Skou-Hansen at tænke så dybt over 'det midlertidige', at han foregriber tanker, der senere fastsatte sig med udtryk som projektsamfund og flydende modernitet. I forlængelse heraf kan man også forstå Hans-Jørgen Nielsens mere filosofiske tanker om en generel 'attituderelativisme' som en forudanelse af det postmoderne. I stedet for de faste identiteter får vi rollespil og især rolleskift.

Brudtanken dominerer altså på næsten alle felter. Alligevel bliver epoken aldrig pessimistisk. Man skal engagere sig i sit spil og spille ens rolle godt. Således kan man på en ny måde se den moralske individualisme vende tilbage, fordi enhver kan og må vælge sine egne spil og fællesskaber.

Polariseringen og det folkelige

Det sjette kapitel 'Den store bølge kommer' handler mest om politikens rolle i 70'erne. Mens tiden op til ungdomsoprøret havde været mere perspektivistisk og pluralistisk, blev der fra nu af ideologiseret og polariseret. Tidsånden trak alt ind i det politiske, ja selv kunsten skulle ændre noget. Men samtidigt skulle den også ud til alle. Hvor ungdomsoprøret allerede havde fundet en populær, kropslig og fællesskabsstiftende kultur i musikken, var en sådan endnu ikke slået igennem kulturpolitisk. Den første, der kæmper imod de mere elitære dannelsesidealer i Socialdemokratiet, er Ritt Bjerregaard i antologien *Rapport fra en kaffeklub*. Her diskuterer hun med og imod Klaus Rifbjerg, så man allerede her kan begynde at se alliancen mellem Socialdemokratiet og radikalismen knage i furerne. Ritt er nemlig ikke intellektuel og næsten stolt af det. Rifbjerg står på sin side ved kunsten og den gode smag. Hun har simpelthen ligeså svært ved at se, som Rifbjerg har ved at forsvare, at en smag, der sætter de fleste i forlegenhed, alligevel skal være offentligt anerkendt og støttet.

En anden stor, politiserende begivenhed i 70'erne er Meyers, Sørensens og Petersens *Oprør fra midten*. Hvad der især er værd at huske herfra er dens fokus på grænser for væksten, der satte forfatterne i modsætning til både højre og venstre. De ville ikke have vækst, men miljø, lighed, arbejdsdeling og demokrati. Meyer, Sørensen og Petersen repræsenterede måske en form for kommunitarisme med mindre landsbyer som den grundlæggende byggesten. Andre store begivenheder i 70'erne som jordskredsvalget og indmeldelsen i EF berøres kun yderst sparsomt. Der gås hastigt videre, for ligesom den optimistiske tidsånd var opstået relativt pludseligt i 60'erne og 70'erne, forsvandt den hurtigt igen.

Firserne er anti-70'erne

Ligeså markant skiftet er fra 50'erne til 60'erne, ligeså voldsomt er det fra 70'erne til 80'erne. Her kan man virkelig se, hvorfor Hansen taler om

tidsånder. I kapitlet 'Jensen, Thomsen og 1980'erne' følger vi overgangen fra en revolutionær og altopslugende politisering, til en modreaktion med punk, lyrikere, smarte caféer og postmoderne teoretikere, samtidigt med at verden politisk med Reagan, Thatcher (og Schlüter!) bevæger sig imod højre.

Carsten Jensen kan som en offentlig intellektuel person ses som eksponent på forandringen. Selvom han ikke var helt apolitisk, men som kritiker havde meninger om alt, talte han i modsætning til 70'ernes intellektuelle i eget navn. I stedet for en stor teoretisk overbygning som marxismen, havde han et stærkt, personligt brand og var kendt for at få en kanonhøj løn. På den måde var han en helt ny slags idealfigur. Overgangen fanger Hansen med et rapt, lille ordspil: hvor 'Knus systemet' før betød revolutionært at *ændre* systemet, betyder det i 80'erne at vinde *inden for* det. Sådan kan man også præsentere, hvordan én tidsånd udskifter en anden.

En endnu mere radikal afpolitisering kan man finde hos den tids mest centrale digter, Søren Ulrich Thomsen. I hans poetik *Mit lys brænder* argumenterer han for en kunst for kunstens egen skyld, centreret omkring nærvær og død. Hans digte handler ikke om andet, end at den, der sidder og læser dem, sidder og læser dem fjernt fra enhver fælles eller politisk handlen. Det er som om han, for overhovedet at få plads, eksplicit må tage afstand fra det politiske.

80'ernes tanker om det postmoderne kan ligeledes ses som en reaktion imod 70'ernes massive marxisme. I stedet for arbejdernes og historiens enhedslige fremgang, får vi opsplittelsen, ikke alene mellem forskellige mennesker og kulturer, men også mellem forskellige discipliner. Der var også en øget opmærksom på, at 'media is the message', at man altså ikke kan tænke forskellige samfundsmæssige diskurser uafhængigt af de medier, der præger det samfund.

Stille her, voldsomt der

Halvfemserne var et mærkværdigt årti, fordi det på den ene side var så relativt begivenhedsløst herhjemme: ingen terror, kulturkamp eller finanskriser, samtidigt med økonomisk fremgang og den kolde krigs afslutning. Man havde heller ikke det samme behov for at tage afstand fra den foregående periode, som i firserne. Det var ikke underligt, at Fukuyama kunne formulere idéen om historiens afslutning. På den anden side, ude i verden, gik det dog ikke stille af.

Særligt voldsom var borgerkrigen i det tidligere Jugoslavien, der først blev stoppet ved USA's indgriben.

Når Hansen kalder kapitlet 'Religionens genkomst', så får man endnu engang dette billede af en særlig dansk og individualiseret tro. Ligesom den allerede i 50'erne havde været meget sekulariserende og antiideologisk, er dens genkomst i 90'erne heller ikke som et politisk eller offentligt-moralsk anliggende, men som spiritualitet og åndelighed. Hvor tidligere tiders kulturpersonligheder havde vist, at de var mere, end hvad øjet ser ved at henvise til deres bøger på natbordet, kunne man nu markere sig ved at henvise til ens religion. Men fordi kristendommen kommer igen som spiritualitet, sker det også sammen med en større åbning for det østlige, især buddhisme.

Værdier øverst

Det niende og sidste kapitel, 'Kære Søren', har navn efter en debat mellem Søren Pind og Søren Krarup, men handler mere om den særlige stilling 'muslimerne' kom til at indtage i nullerne, markeret ved Dansk Folkepartis rolle som støtteparti fra 2001. På den måde kommer muhammedkrisen også til at betyde meget for tidens tanker. Selvom Hansen præsenterer flere måder at tolke krisen på, så bruger han den også til at tolke nullernes store leder, Anders Fogh Rasmussen. Ligesom han indtog et konsekvent værdiidealistisk standpunkt ved at nægte at mødes med nogen om muhammedkrisen, kan man i hele hans virke se en fokusering på ideer og værdier. Det indvarsles allerede med kaldet til kulturkamp i nytårstalen 2002. Nu skulle individet frigøres fra eksperternes og systemers vælde. Når Hansen således analyserer Fogh, så er det netop som en slags 'idealist' – en, der fuldt og fast troede at kunne ændre staten ved at ændre folks ideer. Det er næsten en omvendt vulgærmarxisme, hvor de, vulgærmarxisterne, troede, at ideerne var fuldstændig bestemte af økonomien, mente Fogh øjensynligt, at ideerne bestemte alt andet. Netop derfor skulle samfundet ændres gennem en 'kulturkamp'. Det var måske ikke videre succesfuldt, for efter regeringsperioden var der både flere råd og nævn, og også nogle ret stramme reglementer som for eksempel rygeloven. Derfor vil Fogh nok mere blive husket som den, der fik Danmark med i krigene Irak og Afghanistan. Alligevel kan man vel sige, at ideen om værdiernes primat spredte sig til både offentlige

og private institutioner, hvor begrebet om værdiledelse, kerneværdier og værdipolitik sidenhen har vist sig uhyre centrale.

Således ved den vejs ende, der blev slået an i bogens titel, når *Danske Tidsånder*, med sine overvejelser over Foghs værdipolitik, til at diskutere sig selv: hvor meget betyder ideerne egentligt? Ved således at slutte spørgende til sit eget formål, hjælper den endnu mere til at opnå den 'horisontudvidelse' bagud, som hele tiden var dens formål.

Tingenes tilstand

Adam Smith

Nationernes Velstand – En undersøgelse af dens væsen og årsager

Oversættelse, kommentarer og introduktion ved Claus Bratt Østergaard

Informations Forlag, 2013

949 sider

Kr. 995,-

v/Mette Bak. Ph.d. studerende med speciale i kapitalisme. BA i filosofi og historie fra Exeter University, Cand.Mag. i Kultur, Kommunikation og Globalisering fra Aalborg Universitet.

Nationernes Velstand blev oprindeligt udgivet i 1776 i Skotland og kom allerede i 1779-80 til Danmark, hvor værket blev udgivet på forlaget Gyldendal under titlen *Undersøgelse om National-Velstands Natur og Aarsag*. Oversættelsen blev ifølge Claus Bratt Østergaard dog ikke vel modtaget, da der var decideret mangel på engelskkundskaber hos datidens oversættere. Senere, i 1976, blev de første fem bøger af værket udgivet ved Aarhus Universitet, men man udelod her Smiths indledende introduktionskapitel til værket. Informations Forlag har nu, med støtte fra Statens Kunstråd, udgivet værket i sin fulde form og har således endelig gjort *Nationernes Velstand* tilgængelig for den danske befolkning. Denne episke redegørelse for økonomiens betydning og indflydelse på en nations overordnede velstand samt på individets eksistens lagde grundstenen for det, der i dag kaldes klassisk økonomiteori og sidestilles med Marx' *Kapitalen* og John Stuart Mill's *Om Friheden*. Disse værker har

blandt andet det tilfælles, at de ikke skelner mellem filosofi og økonomi, men beskæftiger sig med en kombination af disse og har derved skabt fantastisk indsigtsfulde værker, som stadig er relevante i dag. Smith arbejdede på værket gennem mere end ti år, og fra dennes tid ved Glasgow Universitet findes der i hans foredrag adskillige referencer, primært til hans udvikling af teorien omkring arbejdsfordeling og manufaktur.

Informations Forlag har udgivet værket i to bind og valgt at gøre dette i en drastisk orange/sort farvekombination, som ikke lader sig overse på en bogreol og som på ingen måde relaterer til bogens indhold. Claus Bratt Østergaard har skrevet præsentationen til værket samt oversat teksten fra engelsk til dansk.

Smith gør det fra begyndelsen klart, at *Nationernes Velstand* udelukkende refererer til tingenes tilstand på det tidspunkt, hvor han var beskæftiget med at skrive bogen eller i tidligere perioder forud for hans samtid. Han begiver sig derfor ikke ud i en ideologisk forestilling om fremtiden, men bruger eksempler fra fortiden og hans samtid til at redegøre for, hvad han ser som den mest fordelagtige måde, hvorpå man kan skabe velstand. Dette giver i dag værket en ekstra og meget vigtig dimension, idet det også bliver et historisk referencepunkt, som giver os indsigt i tingenes tilstand i Oplysningstidens Storbritannien. Selve værket er inddelt i fem bøger med de tre første bøger i første bind og de to sidste bøger i andet bind. Hver af disse bøger er endvidere inddelt i adskillige kapitler.

Smiths gode ven David Hume, som døde i *Nationernes Velstands* udgivelsesår, delte den samme overbevisning som Smith, nemlig at mennesket af natur ikke er selvisk. Mennesket agerer muligvis selvisk i visse situationer, men dette gør ikke mennesket til en selvisk eksistens. Faktisk argumenterede Smith i *Teorien om de Moralske Følelser* (orig. 1759) for, at mennesket naturligt er 'in-tune' med andre gennem dets evne til at udvise sympati, og at ligegyldigt hvor selvisk mennesket end måtte være, er der evidens for, at der findes mekanismer i menneskets natur, som gør det interesseret i andres skæbne, og at andres lykke er nødvendig for mennesket selv.

Denne tilgang til menneskets natur gør sig også gældende i *Nationernes Velstand* og kommer allerede i første bog, andet kapitel til udtryk, når vi for første gang møder Smith's velkendte teori omkring den såkaldte naturlige

menneskelige trang til at sjakre, handle og bytte én ting med en anden. Desværre går Smith ikke i dybden med begrundelsen for denne, ifølge ham, naturlige trang. Han forklarer blot: "Hvorvidt denne tilbøjelighed er et oprindeligt princip i den menneskelige natur, som ikke kan forklares yderligere, eller om den, hvad der forekommer mere sandsynligt, er en nødvendig følge af evnen til at tænke og tale, vil vi ikke her komme ind på. Den er fælles for alle mennesker og forekommer ikke hos noget andet dyr, der tilsyneladende hverken kender til denne eller nogen anden slags kontrakt." (s. 53)

Det er herved underforstået, at de principper som findes i menneskets natur, og som ligger til grund for dets interesse i andres skæbne (orig. *fortune*) og lykke, således danner grundlaget for vores lige så naturlige trang til at sjakre, handle og bytte én ting for en anden, da det, ifølge Smith, er mest sandsynligt, at man opnår, hvad man vil, "hvis man engagerer andres egenkærlighed og gør dem klart, at det, man anmoder dem om, er til deres egen fordel. Giv mig, hvad jeg vil have, så får du, hvad du vil have – dette er meningen med den slags tilbud" (I bd., s. 54). Ifølge Smith er det den menneskelige tilbøjelighed at handle, bytte og udveksle én ting med en anden, som skaber en fælles pulje, hvor man kan købe sig til en hvilken som helst del af andres evner og talenter, som man end måtte have brug for. Markedets mekanismer begynder at blive afsløret.

Smith fortsætter sin forklaring i tredje kapitel med at fremlægge markedets indflydelse på arbejdsfordelingen. På et lille marked kan kun få evner og talenter handles, mens et større marked kan bære flere forskellige typer af produkter og evner. I kapitel fire bevæger vi os over i problematikken omkring kun at kunne bytte evne for evne. For hvad gør vi, spørger Smith, når slagteren har mere kød, end han selv kan spise, og bryggeren og bageren gerne vil købe en del af det, men ikke kan tilbyde andet end brød og øl, og slagteren har allerede alt det brød og øl, han har brug for? Smith svarer ved at udlægge en teori om pengenes oprindelse og brug. Konsekvensen heraf er dog, at Smith nødvendigvis må bevæge sig ind i en diskussion omkring værdi og her specielt bytteværdi. Han bruger således de næste tre kapitler på at redegøre for, hvad det virkelig mål for bytteværdien er, hvilket fundament denne virkelige pris er baseret på, og til sidst hvilke forskellige omstændigheder, der undertiden hæver og sænker prisen over eller under dets normale leje.

I kapitel otte går Smith ind i en diskussion omkring arbejdslønsforholdene og diskuterer specielt forholdet mellem arbejder og mester, og han begynder her at skele til begyndende fagforeninger de to klasser imellem. Ligeledes dokumenteres det også, hvordan lønninger varierer i forhold til årstiderne, og han stiller sig skeptisk over for lønningernes passive udvikling i forhold til andre vekslende priser, så som prisen på levnedsmidler (Op.cit. s. 112). Smith fortsætter diskussionen omkring lønninger i kapitel ti og sætter den her op imod profitdannelse. I dette kapitel skimtes også Smiths forkærlighed for det frie marked uden kunstig regulering og restriktioner. I ellefte og sidste kapitel af første bog er omdrejningspunktet jordrente, og Smith gør her opmærksom på den rente og værdi, jorden måtte have alt efter beliggenhed og frugtbarhed. Smith bruger en substantiel mængde af sider på at diskutere, hvorledes jordrenten har en tendens til direkte eller indirekte at stige, når samfundet forbedres. Vi møder her en af grundpillerne i Smiths teori, nemlig "at enhver vækst i samfundets virkelige velstand, enhver vækst i anvendelsen af nyttigt arbejde i dette samfund, tenderer direkte til at øge jordrenten (...) Hele den årlige produktion i ethvert land baseret på jord og arbejde eller, hvad der er det samme: hele prisen på den årlige produktion, deler sig naturligt i tre dele (...); jordrenten, arbejdslønnen og profitten på kapital, som udgør en indkomst til tre forskellige klasser af mennesker: dem, der lever af rente; dem, der lever af løn, og dem, der lever af profit (...) Den første af disse tre store klasser er, som det fremgår af, hvad netop sagt, ufravigelig og uadskilleligt forbundet med samfundets almene interesse. Hvad der måtte fremme eller hæmme den enes interesse, fremmer og hæmmer nødvendigvis også den andens." (s. 280-281)

I anden bog ligger fokus på kapital. I første kapitel diskuterer Smith kapitalens mange ansigter i form af tøj, varer og så videre, samt kapitalens tilsyneladende cirkulære eksistens. I andet kapitel diskuteres penges repræsenterende egenskab i form af værdi. Smith forklarer denne bemærkelsesværdige egenskab, som penge nu engang har med eksempler fra kolonitidens USA samt europæiske lande. I tredje kapitel bevæger Smith sig ind på emnet produktivt og uproduktivt arbejde. Han skelner her mellem håndværkere og servicemedarbejdere i forbindelse med skabelsen af profit. Det overordnede emne er akkumulation af kapital, og i den forbindelse får vi da også et par vise

ord med på vejen: 'Kapitaler øges ved sparsommelighed og reduceres ved ødselhed og misligholdelse.' (s. 360)

I det efterfølgende kapitel bevæger Smith sig videre over i at diskutere emnet kapital udlånt med rente. Han gennemgår her ikke alene, hvad lån og långiver betyder, men går også ind i en diskurs omkring Locke's, Laws og Montesquieus opfattelser af rentesætningen i forbindelse med opdagelsen af Spansk Vestindien – i dag bedre kendt som Caribien. Vi ser her igen den stærke historiske værdi, som Smiths værk ligger inde med.

I sidste kapitel af diskuterer Smith mulighederne for anvendelse af kapitalen og foreslår tre overordnede investeringsmuligheder; landbrug, manufaktur eller en form for engros- og detailhandel. Smith redegør her for det traditionelle syn, nemlig at landbrug er den mest profitable investering, men samtidig afslutter han kapitlet med at omtale formuer, som han har set skabt i sin samtid gennem handel og manufaktur. Vi ser her tegn på den begyndende industrielle tidsalder og får et interessant indblik i datidens forudseenhed omkring vores egen samtid.

I den efterfølgende meget korte tredje bog redegør Smith for landbrugets vigtighed og sætter det i relation til handel og manufaktur, både i Storbritannien og andre europæiske lande. På trods af den profit som både handel og manufaktur har skabt, står Smith dog fast ved sin holdning omkring landbrug som værende den vigtigste af de tre investeringsmuligheder med hensyn til kapital.

I fjerde bog redegør Smith for de to økonomisystemer, der ifølge ham, har beriget folket: det merkantile og jordbrugssystemet. Smith redegør i de første otte kapitler for det merkantile system, da det, som han selv siger, er det moderne system, og det forstås bedst i vores eget land og i vores egen tid. (Op.cit. s. 446) Det er i kapitel to af denne bog, at vi finder det citat, som Smith nok er allermest kendt for, nemlig: " (...) Ligesom enhver derfor så vidt muligt forsøger at engagere sin kapital til støtte for den hjemlige industri og ønsker at lægge den til rette på en måde, så dens produktion får den størst mulige værdi, arbejder også hvert enkelt individ på at gøre samfundets årlige indtægt så stor som muligt. Det er ikke hans hensigt at fremme det almene vel, og han ved heller ikke, hvor meget han gør det. Ved at støtte den hjemlige industri

frem for den udenlandske har han alene sin egen gevinst i tankerne, og han ledes i dette som i så mange andre spørgsmål af en usynlig hånd til at gavne et formål, som ikke indgår i hans hensigt.” (Op.cit. s. 472) Smith fortsætter: ”Og det er nu heller ikke så dårligt for samfundet, at dette formål ikke indgår i denne hensigt. Ved at forfølge sin egen interesse fremmer han ofte samfundets interesse mere effektivt, end hvis han virkelig havde til hensigt at fremme den. Jeg har oplevet meget godt komme fra folk, der påstod at handle for det almene vel. Det er en prætention, der dog ikke er ret udbredt blandt købmænd, og det er næppe nødvendigt at bruge mange ord på at råde dem fra det.” (Op.cit. s. 472)

Det er da også i denne sammenhæng, at vi kan relatere tilbage til vores indledende bemærkning omkring menneskets moralske natur, idet vi gennem vores økonomiske system kan agere selvisk, hvilket kan resultere i noget ganske uselvsk, nærmest utilitært.

Ud over at redegøre for diverse aspekter af det merkantile system går Smith også i dybden med koloniernes udvikling og økonomiske styre. Han diskuterer her, hvorledes handlen med kolonierne har fremmet markedet i Storbritannien, og med udgangspunkt i dette argumenterer han for at fremme det frie marked generelt, ved at diskutere de restriktioner og love, som han ser som hæmmende for denne proces. Smith afslutter ottende kapitel og sin redegørelse for det merkantile system med at slå et slag for forbrugerne og at slå fast, at under det merkantile system er det producenterne, der er vinderne.

I niende og sidste kapitel af fjerde bog kritiserer Smith det politiske økonomiske agrikulturelle system, som fremstiller jordens produkt som den eneste kilde til et lands indtægt og velstand. Selvom Smith ikke har set denne form for økonomisk styre praktisk manifesteret, gennemgår han dog stadig dets fejl og mangler som en yderligere promovning af det frie marked og de forskellige anvendelsesmuligheder for kapital.

I femte og sidste bog forklarer Smith over tre kapitler, hvad han ser som almenvællets nødvendige udgifter, og hvilke af disse udgifter der retfærdigvis bør varetages af hele samfundet eller kun af nogle af dets medlemmer. Derefter diskuteres det, hvorledes samfundet kan blive holdt ansvarligt for de udgifter, som påhviler hele samfundet, og endelig i tredje og sidste kapitel

bliver det behandlet, hvilke årsager der har fået moderne regeringer til at stifte gæld, og hvilken virkning dette har på den virkelige velstand og på den årlige produktion baseret på samfundets jord og arbejde. Smiths forståelse af de nødvendige udgifter, der måtte være forbundet med at bibeholde en fornuftig samfundsorden, fordeler sig over forsvar i form af udgifter til militær, forvaltning af retfærdighed, altså retssystem og politi samt vedligeholdelse af de offentlige institutioner og værker såsom uddannelsesinstitutioner, veje og broer. Efterfølgende fremlægger Smith i en længere artikel, hvorledes disse udgifter kan indfries.

I andet kapitel diskuteres merkantile projekter såsom postvæsenet, og der diskuteres indtægtskilder i den forbindelse. Derudover bevæger Smith sig også ind på emnet skatter, som han ser som en *"indiskutabel nødvendighed"*. (Op.cit. s. 826) I tredje og sidste kapitel af dette episke værk diskuterer Smith offentlig gæld, og hvilke udgifter der nødvendigvis måtte være ved at være en kolonimagt. Han gør det dog meget klart, at hvis kolonierne ikke vil betale til den militære støtte og sikkerhed, som Storbritannien yder, så synes han heller ikke, at Storbritannien skal yde den. Det mest interessante ved dette kapitel er dog dets begyndelse: "I det primitive og barbariske samfund, der går forud for handlens ekspansion og udvikling til manufakturer (...)." (Op.cit. s. 909) I denne sætning ser vi nemlig Smiths underforståede forståelse af økonomiens historiske udvikling som en naturlig proces fra jægersamfundet og til det begyndende kapitalistiske samfund, som Smith beskriver. Smith slutter bogen uden nogen form for afsluttende bemærkning og lægger derfor al refleksion over på os som læsere. De knap tusinde sider giver os en uvurderlig indsigt i den begyndende industrialisering af Europa samt en indsigt i det merkantile system og den arbejdsfordeling, som blandt andet Marx senere ville bide sig fast i som en grundlæggende egenskab ved kapitalismen. Smiths indflydelse på efterfølgende økonomiteoretiske afhandlinger kan ikke undervurderes, og hans forståelse af tingenes tilstand vejer stadig tungt i mange samtidsfilosoffers økonomiske og historiske forståelse af vores samfund.

Claus Bratt Østergaards oversættelse kan ikke på nogen måde fejles, og hans tilhørende fodnoter er kærkomne og bidrager med yderligere forståelse og sammenhørighed med blandt andet Marx' teorier. Det er derfor ærgerligt, at korrekturlæsningen fra Informations Forlag har været forhastet til en sådan

grad at indholdsfortegnelse sideindeks flere steder ikke stemmer overens med det faktiske sidetal. Denne forhastelse kommer også til udtryk ved Claus Bratt Østergaards præsentation af værket, som til trods for en fin indledende opsummering, forekommer noget kort og middelmådig. Det ville have været en udsøgt fornøjelse, hvis Østergaard havde fået plads til at sætte værket i relief til vores samtid gennem en gennemgang af dets historiske indflydelse på blandt andet den russiske industrialisering. Ligeledes kunne en kort biografi om Adam Smith have givet en ekstra dimension til denne udgivelse, i særdeleshed hvis denne ville inddrage nogle af de teoretikere, som har haft indflydelse på Smith. Det er vigtigt at bemærke, at Smith ikke var original i hans beskrivelse af arbejdsfordelingen i produktionen af en knap, men at han her lånte fra både franske og tyske teorier omkring produktion. Værst er dog den umiddelbare holdning, at man grundet værkets berømmelse ikke ser grund til at inkludere en kritisk evaluering. Det er da lige præcis ved værker, som har eksisteret så længe og haft så stor indflydelse, at vi har rig mulighed for at fremhæve noget af den kritik, som dette værk har fået gennem tiden. Ikke mindst fra Karl Polanyi som i sit store værk *Den Store Transformation* stiller sig skeptisk overfor markedets evne til at regulere sig selv på Smiths tid samt Smiths teorier omkring den 'økonomiske mand' og 'naturligheden' ved markedets udvikling. Ideen om at mennesket er født med en egenskab og trang til at sjakre, handle og bytte har været under stærk kritik gennem tiden. Til sammenligning kunne Informations Forlag passende have ladet sig inspirere af den engelske Penguin udgave af Marx' *Capital*, som giver sig tid til, ikke kun at opsummere værket, men også at sætte det i relation til vores samtid ved at gøre opmærksom på dets indflydelse og den kritik som dette værk har fået.

Summa summarum er denne udgivelse dog en stærk fremgang fra tidligere, og man kan i den forbindelse kun glæde sig over, at *Nationernes Velstand* nu også kan nydes på dansk. Man kan da blot håbe, at man ved fremtidige oplæg vil inkludere en mere fyldestgørende introduktion, så dette aldrende værk kan sættes i relevant perspektiv til vores samtid. Tingenes tilstand har, trods alt, forandret sig.